

Józán Ildikó

Tudományos irodalom és fordítás a két világháború közötti Magyarországon *

„Hihetetlen elterjedtség”, „valóságos Spengler-láz, mely a műveltség legfelső ötszázáról átterjedt az igazi és álkulturáltak tízezreire: példátlan siker egy elvontan tudományos könyv számára” – Oswald Spengler *Der Untergang des Abendlandes (A Nyugat alkonya)* című művének nemzetközi fogadtatásáról nyilatkozik így Szöllősy Lajos 1920-ban, azaz mintegy másfél évvel a Spengler-mű első kötetének (*Gestalt und Wirklichkeit*, 1918) megjelenése után, s körülbelül ugyanennyivel a második (*Welt-historische Perspektiven*, 1922) megjelenése előtt.¹ A történet érdekessége, hogy ez a „Spengler-láz” Magyarországra is átterjedt, és az 1920–1930-as években itt is pontosan olyan intenzív hullámokat vetett, mint amilyenre az idézet is utal: dicsérték, vitatták, támadták, pedig a könyv meg sem jelent magyarul.² Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy az a könyv, amelyet tíz évvel később, 1932-ben Fenyvesi Andor joggal nevezett „a háborút közvetlenül követő válságos esztendő egyik legnagyobb könyvsikeré”-nek,³ pontosan miért *nem* jelent meg a maga korában magyar fordításban.

Az esetek nagy részében természetesen nem lehet pontos választ adni arra a kérdésre, hogy miért nem történik meg valami, és előrebozsátom, én sem fogok tudni. Mégis azért érdekelt a fordítás elmaradásának kérdése, mert azt reméltem, hogy a kutatás során, amely felé a kérdés vezet, a fordítás gyakorlati aspektusairól, szerepéről, kontextusáról, kulturális-társadalmi-gazdasági beágyazottságáról kapok egy olyan látletet, amelyben dokumentumokkal válnak alátámaszthatóvá azok a jelenségek és működésmódok, amelyeket távolról vagy szóbeszédből jól ismerünk vagy

* A tanulmány az ADVANCED 150848. számú, *Irodalom és fordítás a magyar kulturális örökségben* című projekt keretében készült, a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási Kiválósági Program (ADVANCED_24) pályázati finanszírozásában.

1 SZÖLLŐSY Lajos, *Spengler könyve a hanyatló Nyugatról*, Budapesti Szemle (520–521) 1920, 178.

2 Magyar fordításban csak jóval később, 1994-ben jelent meg: OSWALD SPENGLER, *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai I. Alak és valóság*, ford. JUHÁSZ Anikó – CSEJTEI Dezső; II. *Világtörténeti perspektívák*, ford. SIMON Ferenc, Európa, Budapest, 1994.

3 FENYVESI Andor, *A felújított „sárga veszedelem”*, Századunk 1932. május–június, 273.

éppen jól félreismerünk. A Spengler-mű különösen kíváncsivá tett azzal kapcsolatban, hogy pontosan mit, miért és hogy fordítottak le a kiadók a két háború között, milyen szerepet játszanak a választásban a magyarországi és nemzetközi gazdasági, politikai és kultúrpolitikai viszonyok. Nem utolsósorban azt is reméltem, hogy nemcsak a fordítás, hanem a fordítók szerepének és helyzetének körvonalazásában is segíteni fog a vizsgálódás, legalábbis a két világháború közötti időszakot illetően, amelyre – ha az irodalom felől néznek rá – sokan szeretnek egyfajta aranykorként tekinteni, amikor „még” megbecsülték a fordítókat.

Visszatérve Spengler művéhez, érdemes tudni, hogy a tudományos és szellemi életben Európa-szerte, sőt talán még azon túl is⁴ rendkívüli érdeklődés övezte már az első rész megjelenésétől (1918) fogva, s ezt az 1922-ben kiadott második rész még tovább fokozta. 1923-ban spanyol és orosz fordításban is megjelent, 1926-ban angolul, és valamivel később – ha kis példányszámban is, de – franciául is hozzáférhetővé vált,⁵ az első része 1931-ben, majd a második 1933-ban. A magyar recepció 1920-ban indul, még a második rész megjelenése előtt, és olyan terjedelmes és szerzetágazó csak az 1920–1930-as éveket illetően is, hogy lehetetlen volna összegezni. Néhány példát azonban – minden egyéb szempontot félretéve is – érdemes felidézni pusztán kiterjedtségének érzékeltetésére.

Elsők között ír róla a filozófus Pauler Ákos⁶ és Bartók György,⁷ vagy a Társadalomtudomány című folyóiratban előbb az etnológus és filozófus Bibó István (1877–1935),⁸ majd a klasszika-filológus és történész Hornyánszky Gyula.⁹ 1922 őszén az irodalomtörténész Thienemann Tivadar hosszú írásában már azt is hangsúlyozza, hogy a Spengler-mű „erős visszhangra talált Németország, sőt Európa határain túl is”, s hozzáteszi: „Ma már szinte beláthatatlan a vitairódalom, mely a könyv körül keletkezett [...]. Gondolatai lehetnek rokonszenvesek vagy ellen-

4 David ENGELS szerint a „Spenglerről szóló vita – mivel művét hamar számos nyelvre lefordították – rövid időn belül nemcsak német, sőt európai, hanem nemzetközi jelenséggé vált”. Engels később hozzáteszi, hogy a sajátos történelmi helyzetnek megfelelően a korai francia és angol fogadtatás egyáltalán nem volt elismerő vagy szívélyes. David ENGELS, *Oswald Spengler. Werk, Deutung, Rezeption*, Kohlhammer, Stuttgart, 2021, 37, 250–251.

5 Uo., 250.

6 PAULER Ákos, *Új kultúrfilozófia*, Athenaeum 1920/3–6., 82–87.

7 BARTÓK György, *Nyugat alkonya*, Páosztortú 1922. április 29., 426–430.

8 BIBÓ István, *Az emberiség múltjáról és jövőjéről*, Társadalomtudomány 1921. január, 115–135.

9 HORNYÁNSZKY Gyula, *Oswald Spengler*, Társadalomtudomány 1921. április, 230–241.

szenvesek, vonzók vagy visszataszítók, foglalkozni kell velük, hiszen mindnyájunkra tartozó elvi jelentőségű kérdésekről szólnak, és közelről érintik a magyar történetírást is.¹⁰

Spengler hatása azonban messze nem korlátozódik a tudományos közege. A mű vulgarizálódásának útját is jól jelzi, hogy a Világ című napilap 1923. június 2-án a *Mindennapi lexikon* című rovatában ismerteti Spengler életrajzát, amelyben meglepő részletességgel kitér a mű keletkezésének és kiadásának történetére is,¹¹ de beszédes az is, hogy 1924 nyarán az esztéta és filozófus Szemere Samu monográfiája Spenglerről a *Mindent Tudok Könyvtár* sorozatában jelenik meg.¹² A „művelt nagyközönség”¹³ a mindennapi élet jelenségeinek megértéséhez talál fogódzót a nyugati kultúra végét hirdető gondolatokban. A Színházi Élet című népszerű színház hetilap kritikusa például az operett műfaját, sikerét és terjedését a „zene” rovására a civilizáció és kultúra spengleri gondolatának analógiájára építi föl. Az operett, mondja, „a második császárság alatt született meg. Ugyanakkor, amikor Wagner a *Parsifalt* írta. Csakhogy Wagner: kultúra, Offenbach pedig civilizáció. És most jöjjön Spengler, akitől e megállapítás lényegét kölcsönvettük. A nyugati világ kultúrája szerinte abban az állapotban van, amikor már csak a civilizáció következik.”¹⁴ Spengler a lapban egyébként több könnyed hangulatú történet és humoros anekdota hőseként is feltűnik. Vadnai László „speciális soffőriskolája”-ban az autótulajdonosok (helyes) mentalitásának ironikus felvázolása egy Spengler nevéhez kapcsolt tréfából indul ki,¹⁵ T. Bözsi budapesti olvasó két lapon közölt történetében a fodrászsegéd beszél hölgyvendégének Spenglerről,¹⁶ egy másikban pedig a manikűrös hölgy helyesbíti vendége gondolatát, amikor ez tréfásan „német szövegíró”-nak nevezi a „történész és filozófus” Spenglert, s ennek révén az is kiderül, hogy a hölgy valójában bölcsészhallgató, aki Spengler művét maga is olvasta – bizonyára németül.¹⁷ Ez utóbbi novella szerzője ráadásul Márai

10 THIENEMANN Tivadar, *A Nyugat alkonya. Oswald Spengler és a Spengler-irodalom*, Minerva 1922. október–december, 342–361 (az idézet: 343).

11 [szerző nélkül], *Oswald [sic!] Spengler*, Világ 1923. június 2., 3.

12 SZEMERE Samu, *Spengler filozófiája*, Béta, Budapest, 1924.

13 A „művelt nagyközönség” fogalmának jelentésére később térek vissza.

14 [szerző nélkül], *Krizantém. Bemutató a Városi Színházban*, Színházi Élet 1924. december 28., 42.

15 *Vadnai László speciális soffőriskolája*, Színházi Élet 1927. október 16–29., 110.

16 A történet szerint ráadásul a segéd „feltűnő intelligenciája” annyira meggyőzi a hölgyet, hogy házasság lesz a vége. T. Bözsi, *Hogyan jutottam el a nőifodrász-üzlet kasszájába?* Színházi Élet 1928. január 29. – február 4., 70–71.

17 MÁRAI Sándor, *Arcmasszázs*, Színházi Élet 1937. április 25–május 1., 6–7.

Sándor, aki korántsem az egyetlen író, akire ezekben az években nagy hatást tesz Spengler műve.¹⁸

Fontos hozzátenni, hogy Európa-szerte, így az 1920–1930-as évek fordulójától Magyarországon is megjelennek olyan írások, melyek Spenglert – elsősorban későbbi művei nyomán, de az *Untergangra* is visszahatóan – a fajvédelem, illetve a fasizmus kontextusába helyezve idézik föl vagy tárgyalják.¹⁹ Ezek egyike, Szalatnai Rezső például azt hangsúlyozza az *Untergang* alapgondolataiból és hatásából kiindulva, hogy a „konstruktív új nemzedéknek ki kell magából izzadnia Spenglert, mint valami nagy betegséget”, de eddigre már Spengler tézisei olyan széles körben és mélyen gyökeret vernek Magyarországon is, hogy ez a kitörlődés a második világháborúig nem történik meg.

Az 1920-as évek magyar recepciója arra mutat rá összességében, hogy egy több tudományterületen is releváns kérdéseket feszegető, a „magas” és a „népszerű” tudományos érdeklődést egyaránt kiszolgáló műként tekinthetünk a Spengler-műre, és innen nézve minden adott volt tehát ahhoz, hogy ha megjelenik magyarul az 1920-as években, könyvsiker legyen Magyarországon is.

A „miért nem jelent meg fordításban?” kérdésre természetesen nagyon könnyen és észszerűen adja magát néhány válaszlehetőség. Például jogos lehet gazdasági-pénzügyi okokra gondolni, hiszen rendkívül terjedelmes műről van szó, amelynek a megjelentetése költséges lett volna a háborút követő könyvpiaci viszonyok között, de szintén jogosan merülhet fel az is, hogy a tudományos és szellemi élet képviselői közül nagyon sokan tudtak németül, tehát az eredetit is olvas(hat)ták, a szélesebb közönség jó részének pedig elég volt a másodlagos tájékozódás az, hogy hallomásból ismerje a művet, hiszen talán úgysem vette volna kézbe a könyvet, úgysem lépett volna tovább a róla szóló ismertetésektől, cikkektől, tanulmányoktól.

Természetesen ezek a tényezők együtt és külön-külön is magyarázhatják a kiadás elmaradását. De ezek a válaszok nem teljesen győztek meg, azért sem, mert a fordítás két háború közötti kulturális-társadalmi-gazdasági kontextusát sokkal összetettebb viszonyrendszernek látom annál, hogy e válasszal megelégedjek. Ezért kerestem más utat a válasz felé.

18 Csak néhány másik nevet idézve, jelzésszerűen: Tamkó Sirató Károly, Szerb Antal, Németh László, Cs. Szabó László.

19 Lásd például [szerző nélkül], *A fajvédelem filozófusa*, Új Kelet 1931. augusztus 16., 1–2; SZALATNAI Rezső, *Anti-Spengler* = Uő., *Van menekvés*, Slov. Grafia, Bratislava-Pozsony, 1932, 24–31.

Korábbi kutatásaim tapasztalatai nyomán két kiindulópontom volt. Egyfelől biztos voltam abban, hogy nem elegendő, ha a fordításokra vonatkozó történeti kutatás pusztán a kiadásban megjelent dokumentumokra támaszkodik, tehát nem mellőzhető a releváns intézményi és személyes hagyatékok vizsgálata, másfelől pedig arra gyanakodtam, hogy a Spengler-mű fordításának elmaradására vonatkozó választ valahol kultúrpolitikai téren kell elkezdni keresni, az első világháború utáni Európa változó politikai viszonyrendszerében, Magyarország és a nagyhatalmak (Németország, Franciaország, Olaszország) viszonyában. Ez utóbbi hipotézist a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fordítástámogatási koncepciójának vizsgálata nyomán lehetett volna legkönnyebben alátámasztani vagy cáfolni, de a minisztériumi hagyatéka a második világháború és az 1956-os forradalom során jelentős veszteséget szenvedett el, és az e témára vonatkozó dokumentumok megsemmisültek. Ugyanezt a kérdést fordítói és kiadói hagyatékokon keresztül is lehet vizsgálni, de jóval nehezebb, egyrészt azért, mert a kiadói hagyatékok is csak részlegesen maradtak fenn, a fennmaradtak pedig csak kis részben vannak feldolgozva, s a Spengler-mű kiadását akár több kiadó is magára vállalhatta volna. A konkrét kérdés tekintetében tehát a tűt kerestem volna a szénakazalban.

Ezért választottam végül azt az utat, hogy egy olyan könyvsorozatot vizsgáljak meg alaposabban, amelybe akár a Spengler-mű is beleilleszthetett volna, a két háború közötti időszak számottevő piaci szereplője a (humán)tudományos könyvkiadás terén, és hagyatékok, levéltárak őriznek olyan vele kapcsolatos dokumentumokat, melyek a fordítás szerteágazó kérdéseire is rávilágítanak. Bár több ilyen irányultságú sorozat is szóba jöhetett volna, de a Révai Testvérek *Világkönyvtár* című vállalkozása volt az, amelyik egyértelműen kiemelkedett közülük egyfelől azért, mert viszonylag terjedelmes levéltári dokumentumgyűjtemény maradt fenn vele kapcsolatban,²⁰ másfelől pedig azért, mert úttörő szerepet játszott a népszerű tudományos sorozatok területén: 1912 és 1936 között kiadott hatvan kötete²¹ és az általuk képviselt tudományterületek változatossága egyértelműen figyelemre méltóvá teszik.

Mielőtt a sorozattal kapcsolatos tapasztalatokra rátérnék, muszáj röviden felidézni a főbb tényezőket, amelyek a 20. század első felében a tudományos művek fordításának kérdését meghatározták.

20 A Révai hagyatékát a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-OL) őrzi: HU-MNL-OL-Z (718-720, 1344-1346), *Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. és intézménye (1878-1949)*.

21 A hatvan kötetből három magyar szerző műve, azaz ötvenhét kötetnyi fordításról van szó, mely negyvennégy külföldi művet jelent.

Az első világháborút követő területi veszteségek nemcsak az ország gazdaságára voltak jelentős hatással, hanem az oktatási és tudományos intézményekre (egyetemek, kiadók, társaságok stb.) is, valamint az olvasók számára és az elérési lehetőségeikre, a külföldi könyvekhez való hozzájutás módjaira. A nemzetközi politikai erőviszonyok alakulása az 1920–1930-as években az irodalom, a művészetek és a tudomány területén is nyomot hagy: a kultúra és a tudomány területe – nem csak Magyarországon, hanem egész Európában – a propaganda potenciális eszközévé válik, és részben ennek, részben más tényezőknek (például a rádió és a mozi megjelenésének) köszönhetően átalakul az a kontextus is, amely az olvasóközönségnek az idegen nyelvekhez és kultúrákhoz – eredetiben vagy fordításban – való hozzáféréseinek kereteit, ezekhez való viszonyát meghatározza.

A fordítást és a magyar nyelvű tudományos könyvkiadást azonban nemcsak a nagy háborút követő gazdasági válság közvetlen következményei (a pénz inflálódása, a devizához való hozzájutás nehézségei, a vásárlóerő csökkenése, a papírhiány) állították jelentős kihívások elé, hanem a könyvek behozatalának és kivitelének korlátozása is, valamint az, hogy a Magyarországon maradt kiadók elszakadtak vagy távolabb kerültek kereskedelmi hálózatuk és olvasóközönségük egy részétől. Ezenfelül az első világháborút lezáró békeszerződés egyik kitétele az volt, hogy Magyarországnak csatlakoznia kellett a berni szerzői jogi egyezményhez, s így a kiadók 1922 februárjától a külföldi jogtulajdonos engedélye nélkül nem jelentethettek meg könyveket, s a jog megvásárlása tovább drágította a könyvek előállításának költségeit. A jogdíj összege a két kiadó megállapodásától függött, általában négy–tíz százalék volt, és vagy előre, egy összegben fizette a kiadó (a nagyobb részét vagy akár az egészet), vagy az eladott példányszámok után számolt el vele évről évre. 1923-ban Magyary Zoltán, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Tudománypolitikai Osztályának vezetője így összegezte a tudományos könyvkiadás helyzetét: „A tudományos irodalom egyáltalában nem ápolható többé. Még egyetemi tan- és kézikönyvek is alig tehetők közzé, ha csak különleges körülmények, privat pártolások vagy állami támogatás nem teszik lehetővé egy-egy műnek kivételes közrebocsátását.”²²

A tudományos művek fordítását a 20. század elejétől már nem a nemzeti kultúra megteremtésének igénye ösztönzi, mint a 19. században még sokáig. A nagy háború lezárulásával folytatódik az a tendencia, amely

22 MAGYARY Zoltán, *A magyar szellemi élet válsága*, Budapesti Szemle 194. (1923), 10.

a század elején is érzékelhető volt: a napisajtó és a folyóiratok (újra) „egyre több helyet szentel[nek] a kultúra kérdéseinek, a tudományos felfedezéseknek, vitáknak”.²³ Az újságolvasó közönség tehát nemcsak a nemzetközi politikai és irodalmi-művészeti élet eseményeiről értesül rendszeresen a lapok hasábjairól, hanem a tudomány híreiről is. A tudományos tájékozottság egyre inkább az „általános műveltség” részévé válik, s ez teszi szükségessé, hogy a közönség a legfontosabb műveket első kézből, azaz fordítás útján is megismerhesse. Ennek is köszönhető tehát, hogy a könyvkiadók a háború után a „művelt nagyközönségnek” szóló könyvsorozatokban találják meg az eszközt, amely ezt az igényt is kiszolgálja, de képes némiképp ellensúlyozni a szűken vett tudományos szakmai közönségnek szóló művek kiadásának ellehetetlenedését is. Hozzáteszem: szigorúan véve e sorozatok megjelenése nem a háború hatásának következménye, hiszen már előtte is léteztek ilyenek, ugyanakkor a két háború közötti időszakban megnő a könyvpiaci jelentőségük.

A humán- és társadalomtudományi könyvkiadást nézve a „tudomány” szónak és derivátumainak ebben a kiadói kontextusban két fő jelentése van. Egyik oldalról a komolyabb tudományos-szakmai ismereteket követelő, a professzionális kutatást és tudományos gondolkodást megalapozó műveket jelölik, a másikról pedig a tudományos ismeretterjesztés égisze alatt a szélesebb közönségnek szóló, könnyebb olvasmányokat (amelyeknek a korabeli Nyugat-Európában is divatja van). A két kategória között azonban – sem elméleti, sem gyakorlati szinten – nincs éles határvonal: éppen ebből adódik a sorozatoknak az a jellegzetessége, hogy az előbbi kategóriába tartozó vagy ahhoz közelebb álló művek ugyanúgy helyet kapnak bennük, mint az utóbbiak. Az a cél pedig, hogy az olvasók műveltségét fejlesszék vagy elmélyítsék, sokszor azzal jár, hogy nem egy tudományterületről válogatják a műveket, hanem vegyítik azokat.

Ez jellemezte a sorozatok kiadásában élen járó Révai Társulat 1912-ben alapított *Világkönyvtár* című sorozatát is, melyben (három kötet kivételével) kizárólag külföldi szerzők művei kaptak helyet. Az induláskor a kiadó havi (!) egy kötet megjelenését ígérte, amit az első három évben lényegében tartott is (huszonnyolc kötet jött ki). A háború éveiben, 1915 és 1918 között alig hoz ki új címet (összesen csak hatot), majd 1919-ben korábbi kötetek újabb kiadásával és egy új címmel tért vissza a piacra,

23 LAMBRECHT Kálmán, *A gondolat úttörői = A gondolat úttörői. Első sorozat*, szerk. Uő, Dante, Budapest, [1923], 8.

ezt követően pedig 1920-tól 1936-ig, megszűnéséig (az újrakiadásokat nem számítva) még huszonöt kötetet kap benne helyet.

A Révai politikája a sorozat indulásától fogva az volt, hogy a rendkívül elegáns köteteket különösen olcsó áron kínálta: arra alapozott, hogy a ráfordítása hosszú távon fog megtérülni, folyamatosan piacon tartja a címeket, és a nagyobb érdeklődést kiváltókat újabb kiadásokban jeleníti meg. Ennek egyik sarokköve az volt, hogy a fordítók a honorárium fejében egyszer s mindenkorra („örökáron”) átadták a fordítás szerzői és kiadói jogát a kiadónak, amely (elvileg) akárhányszor és tetszőleges formában, sorozatban vagy azon kívül piacra dobhatta a művet.

A Révai érdekes kommunikációs stratégiát választott a sorozat indulásakor, s később is kitartott emellett. A hirdetésekben – mintha a „tudományos” jelzőnek lenne némi visszatartó ereje, legalábbis az olvasók egy része szempontjából – kifejezetten azt hangsúlyozták, hogy nem tudományos művekről van szó: a *Világkönyvtár*, írták, „minden irány és világnézet képviselőit és munkáit egyesíti, anélkül hogy tudományos könyvtár volna, mert a szó igazi értelmében vett nagyközönséghez fordul”,²⁴ és nekik „akarja elközvetíteni mindazt, amit az emberi kultúra máig nagyot és maradandót alkotott”.²⁵ A tudományterületek felsorolásakor a hirdetés a tudományos *műveltség* korabeli körvonalait rajzolja meg, de ott lappang a „művelt nagyközönség” fogalmának meghatározása is:

Történelem és filozófia, szociológia és természettudomány, irodalom, művészet, politika, vallástudomány egyformán benne vannak a [sorozat] programjában. [...] Nem meggyőzni, de tájékoztatni akar. Sohasem felejt el, hogy a szó igazi értelmében vett nagyközönséghez fordul. Nem a tudóshoz, hanem a polgárhoz és a munkáshoz, nem az esztétához, hanem a hivatalnokhoz és a kereskedőhöz, nem a professzorhoz, hanem az egyetemi hallgatóhoz és a diákhöz.²⁶

Nem a *Világkönyvtár* az egyetlen vállalkozás a korban, amely a humán- és társadalomtudományi műveket a természettudományiakkal vegyíti.²⁷

24 [szerző nélkül], *Világkönyvtár*, Az Ujság 1912. január 18., 20; vö. [szerző nélkül], *Világkönyvtár*, Pesti Napló 1912. január 17., 18.

25 A hirdetés több helyen megjelent, például az első kötet utolsó (számozatlan) lapjain: Wilhelm BÖLSCHÉ, *Az élet fejlődéstörténete*, ford. FÜLÖP Zsigmond, Révai, [Budapest], 1912.

26 Uo.

27 Öt természettudós (Wilhelm Bölsche, Wilhelm Ostwald, Charles Darwin, Julian Huxley, Carl Snyder) egy-egy munkája kapott helyet a sorozatban.

Ennek egyik indoka, hogy a „műveltség” fogalmát a 20. század eleje a természettudományos ismeretekre is kiterjeszti, a másik oldalról pedig az a meggyőződés áll a háttérben, hogy az emberi élet és a társadalom történetének megértéséhez szükség van az élet keletkezésének és biológiájának megértésére, az emberi érzések és cselekedetek pedig nem érthetők meg az élettani jelenségek vizsgálata nélkül.

A sorozatba beválogatott kötetek nemcsak tudományterületüket, de témájukat, a műfajukat, a feldolgozási módszerüket, elmélyültségüket, stílusukat stb. nézve is heterogének. 1919-ig a sorozat szerkesztője Pogány József (1886–1938) újságíró, irodalomkritikus, politikus, a Tanácsköztársaság népbiztosa, akinek baloldali elkötelezettsége határozott irányt mutat a sorozatnak. A kötetek elé írt előszavaiból a művek válogatásának szempontja is jól körvonalazódik: a modern („új”) világ, az európai kultúra és civilizáció kérdése érdekli, ezen belül pedig a társadalmi viszonyok megértése, amelyeket szociális és morális kérdéseknek tekint. Tudatosan vegyíti a tudományos és a népszerűsítő műveket, véleménye szerint ugyanis a „kitűnő népszerűsítő munkák” nélkülözhetetlenek a „nagyok munkájának megértésében”.²⁸ Bár 1919-től nem szerepel többé a neve szerkesztőként, s ezt a feladatkört valószínűleg a kiadó vállalta a későbbiekben magára, de a háború után megjelenő kötetek egy részének kiadását már a sorozat első éveiben tervbe vette a kiadó, tehát Pogánynak is szerepe lehetett a kiválasztásukban.

A Révai Társaság hagyatékában fennmaradt szerződésekből látható például, hogy már jóval a háború előtt, 1911-ben kap a fordító, Miklós Jenő megbízást Nietzsche *Unzeitgemäße Betrachtungen (Korszerűtlen elmélkedések)* című művének fordítására, ami végül csak 1921-ben jelenik meg, de hasonló utat jár be több másik kötet is. Thomas Macaulay történelmi életrajzai (*Irodalmi és történelmi tanulmányok*) az 1860-as évek után már megjelentek fordításban. A kiadó 1913-ban bízta meg Mikes Lajost az újrafordításukra, illetve Szász Károly fordításának felfrissítésére, de a négykötetes, összesen több mint ezerkétszáz oldalas munka első két kötete csak 1923-ban, a második kettő 1925-ben kerül a boltokba. Jean-Marie Guyau *Les problèmes de l'esthétique contemporaine (A modern esztétika problémái)* című művére 1913-ban kap megbízást Adorján Andor, de a mű végül csak 1925-ben jelenik meg,²⁹ s ugyanígy járnak az

28 POGÁNY József, Bölsche = Wilhelm BÖLSCHKE, *Az élet fejlődéstörténete*, ford. FÜLÖP Zsigmond, Révai, [Budapest], 1912, 5.

29 Fordítóként a kötetben Adorján Sándor van feltüntetve.

amerikai Ralph Waldo Emerson esszéi (*Esszék*, Bálint Lajos)³⁰ és Karl Gotthard Lamprecht kötete is (*Modern történettudomány*, Sas Andor).³¹

A sorozatban a háborút megelőzően nagy számban vannak jelen közismert, népszerű írók társadalmi, kultúrtörténeti vagy történelmi témájú művei, esszéi. Ezek sorába tartozik például két társadalmi utópiaként kínált mű, Jonathan Swift *Gulliverje* (Karinthy Frigyes, 1914), illetve Anatole France filozofikus regénye (*Sur la pierre blanche*, *A fehér követ*, Czöbel Ernő, 1912), amelyet az *Opinions sociales* (*Szociális kérdések*) antiszemitizmusról, a jótékonyaságról és az igazságról szóló esszéi kísérik; a friss Nobel-díjas (1911) Maeterlinck *Le Trésor des humbles* című írása (*A szegények kincse*, Bölöni György, 1912), amely a *L'intelligence des fleurs* (*A virágok intelligenciája*) című írásával jelent meg együtt, vagy Bernard Shaw komédiája (*Man and Superman*, *Ember és felsőbbrendű ember*, Hevesi Sándor, 1917), melyet három rövid társadalmi témájú írása kísér, de itt lehet említeni Rémy de Gourmont (*Physique de l'amour*, *A szerelem fizikája*, Vajda Ernő, 1912) és Stendhal (*De l'amour*, *A szerelemről*, Salgó Ernő, 1913) műveit a szerelem fizikai és lelki oldaláról, és a sort még folytathatnánk.

Politikatudományi jellegű művek is helyet kapnak: az „orosz forradalmár” Kropotkin emlékiratai (*Egy orosz forradalmár emlékiratai*, Gergely Győző, 1912), a német szociológus, Franz Oppenheimer *Der Staat* (*Az állam*, Sebestyén Ede, 1912) című műve. A filozófiát az angol Herbert Spencer (*A haladás*, Szabó László, 1913) és a német Nietzsche képviseli (*Korszerűtlen elméletek*, Miklós Jenő és Wildner Ödön, 1921), a pszichológiát a francia Henri Bergson (*A nevetés*, Dr. Dienes Valéria, 1913), de van pedagógiai tárgyú mű is (Félix Thomas, *A nevelés a családban*, Holló Márton, 1913) és zenei (Richard Wagner, *Művészet és forradalom*, Gy. Alexander Erzsébet és Radvány Ernő, 1914). Guglielmo Ferrero hatkötetes, összesen több mint kétezer oldalas munkája Róma nagyságáról és hanyatlásáról (Lakatos László és Lendvai István, 1914, 1916) történelmi-művelődéstörténeti értekezés.

A háború után elsőként a kiadó a szociológus és újságíró Jean Finot könyvének a jogait szerzi meg (*A boldogság tudománya*, Balassa József, 1924), aki „a magyar könyvkiadás aktuális helyzetére tekintettel”, 1922-ben ingyen adja át a szerzői és fordítói jogokat a kiadónak. A mű-

30 A továbbiakban a műcímek mellett zárójelben a fordító nevét és – ahol szükséges – a fordítás megjelenésének évét tüntetem fel.

31 Erre a fordító, Sas Andor 1912-ben kapott megbízást, Wildner Ödönt viszont az előző megírására 1925-ben kérte fel a kiadó.

választás okára egyértelműen rámutat a kötet ajánlója a külső címloldalon, mely a fordító, a kiváló nyelvész-egyetemi tanár Balassa József szavait idézi a könyvről: „Vigasztaló fénysugarak egy sötét, borús korszakban. – Minden sorában az emberiség szebb és boldogabb jövőjébe vetett hit s az a meggyőződés sugárzik, hogy az emberiség fejlődése egyenes haladás a jobb, becsületesebb és boldogabb kor felé.”

A sorozat utolsó évtizedében, 1925 után is (az újraközléseket leszámítva) javarészt a jelenkor társadalmi és lélektani problémáira reflektáló, teológiai (Rudolf Eucken, *A jelenkori vallásbölcselet főkérdései*, Dr. Juhász Andor, 1926), pszichológiai (Gustave Le Bon, *Új idők pszichológiája*, Dr. Strém Géza, 1927), filozófiai (Keyserling, *Új világ születése*, Dr. Juhász Andor, 1927), történelmi³² munkák jelennek meg, az amerikai Henry Louis Mencken könyve (*A nők védelmében*, Dr. Fekete Oszkár, 1928) pedig a nők szerepét és a nemek viszonyát tárgyalja, illetve Paul Valéry (*Változatok*, Dr. Strém Géza, 1930), Jules Lemaitre (*Tanulmányok*, Salgó Ernő, 1928) és Maeterlinck (*A tér élete*, Kovács Rezső, 1929) egy-egy műve.

Tematikus szempontból nézve egyértelműnek tűnik, hogy akár Spengler könyve is megtalálhatta volna a helyét e művek sorában (az 1920-as évek közepén), s ha a gyakorlatibb oldalról továbbra sem sikerült elég fogódzót találni ahhoz, hogy az ilyen típusú kiadások teljes pénzügyi-gazdasági kontextusát felvázoljuk, mégis vannak olyan metszetei a tematikus (szakmai-tudományos) és a gyakorlati (gazdasági-pénzügyi) szempontoknak, amelyeknek az összefüggéseire nagyon jól rámutat a *Világkönyvtár* esete. Ezeknek a középpontjában pedig a fordító, illetve az elkészülő fordítás áll.

A sorozatformátum következménye az egységes külső volt, s a kötetek fizikai paramétereinek közvetlen hatása volt a fordító feladatára és arra is, hogy mi és hogyan került bele egy kötetbe. A Révai többkötetes műveket is adott ki a sorozatban, de az egyes kötetek maximális terjedelmét kezdettől fogva húsz ívben (kb. 300 oldal) jelölte ki, s azt, hogy a fordítás „legfeljebb” ennyi lehet, szinte minden szerződéskérdésbe belefoglalták. Azokban az esetekben, amikor a mű ennél rövidebb vagy hosszabb volt, a terjedelem kiigazításáról a fordítónak kellett gondoskodnia, s a plusz figyelemért, munkáért nem járt emelt honorárium. 1912-ben Oppenheimer *Az állam* című műve mellé a fordítójának (Sebestyén Ede)

32 Bertrand RUSSELL, *Egy évszázad élettörténete, 1814–1914* (WERTHEIMSTEINNE FEILER Anna Dr., 1936); C. A. MACARTNEY, *Magyarország* (Dr. FEST Sándor és KÁLLAY Miklós, 1936).

például további műveket kellett válogatnia, hogy kitöltse a kötetet, egy évvel később Dienes Valériának kellett Bergson *A nevetés* című munkája mellé hasonló tárgykörű tanulmányokat keresnie. De rövidítésre, kihagyásra is van példa. Guglielmo Ferrero *Róma nagysága és hanyatlása* című művének első kötetéből a fordítónak (Lakatos László) el kellett hagyni a lábjegyzeteket és a kötet végéhez csatolt magyarázó jegyzeteket. Mikes Lajos Carl Snyder *New Conceptions in Science (A modern természettudomány, 1917)* című művéből azokat a fejezeteket kellett kiválogatnia, „amelyek általános, nem speciálisan amerikai jellegűek”, s emellett ki kellett egészítenie a mű „német kiadásának oly pótlásaival, amelyek általános érdekűek”.³³

Volt, hogy nem kizárólag a terjedelmi korlát adott okot a változtatásra. Charles Darwin *Egy természettudós utazása a Föld körül* című művének bevezetőjében a fordító, Fülöp Zsigmond felhívja a figyelmet, hogy „a kiadó utasítására” elhagyta „a túlságosan szakszerű, nehézkes részeket, meg a kissé száraz és olykor elavult geológiai leírásokat”, mert gondoskodn[ia] kellett arról, hogy az a szakismeretekkel nem rendelkezők számára is élvezetes olvasmány legyen”.³⁴ Jelentős változtatásokon esett át a fordítás során Nietzsche *Korszerűtlen elmélkedések* című kötete is, melyből az első részt azért „mellőzték”, mert az az egyik fordító Wildner Ödön szavait idézve:

szerintünk sokban elavult; elsősorban csak a németséget s a 19. század hetvenes éveit, az új német „Reich”-et érdekelhette; erős szubjektivizmusa s igazságtalan invektívái sokat levonnak objektív értékből, túlterjengővé és szakadozottá teszik. Ezekből a szempontokból különben a közölt tanulmányokon is megengedhetőnek tartottunk helyel-közzel némi kihagyásokat. Utóvégre nem szaktudósoknak való kritikai, teljes kiadást, hanem a magyar nagyközönségnek ma is érdekes fordítást akartunk közzé tenni, anélkül, hogy késünk valóban értékes részekhez nyúlt volna.³⁵

33 HU-MNL-OL-Z 720-144, *A Világkönyvtárban megjelenő művek magyarra fordítása A-W, 1911–1929*, 62, 20, 39, 45–46. fol.

34 Charles DARWIN, *Egy természettudós utazása a Föld körül*, ford. FÜLÖP Zsigmond, [Budapest], Révai, 1913, 10.

35 WILDNER Ödön: *Nietzsche és a „Korszerűtlen elmélkedések”* = Friedrich NIETZSCHE, *Korszerűtlen elmélkedések*, ford. MIKLÓS Jenő – WILDNER Ödön, [Budapest], Révai, 1921.

A fordítás, illetve a fordítók szemszögéből még több tényezőt is érdemes volna kiemelni, de zárásképpen itt csak a legfontosabbakra szeretnék röviden kitérni.

A *Világkönyvtár* sorozatában a fordítások közvetlenül eredeti nyelvből készülnek, de vannak ez alól kivételek.³⁶ A kötetek arculata kétszer változott, de a fordító neve mindig ott szerepelt a címdoldalon kiemelt helyen, a szerző és a cím társaságában. Pedig a Révai összességében nem bánt kesztyűs kézzel a fordítókkal. A szerződésekben a „sajtókész kézirat” átadásának dátumát jelölte meg határidőként, ami arra is utal, hogy a kontrollszerkesztés munkáját nem vállalta magára. Feltűnően rövid határidővel kötötte a szerződéseket, általában két-három hónapot adva a fordításra, de előfordult, hogy a szerződés aláírásának és a kézirat leadásának dátuma megegyezett, ami arra mutat, hogy a szóbeli megállapodás a fordításról és ennek az írásos rögzítése nem feltétlenül esett időben közel egymáshoz. A fordítók a honorárium összegét illetően nem voltak alkupozícióban, a kiadó határozta meg az összeget, de a kifizetés időpontját illetően lehetett némi mozgásterük. Általában az imprimáláshoz kötötte a kiadó a kifizetést, de volt, hogy a kézirat átadásakor fizetett, és olyan is, hogy csak a megjelenéskor.

A legtöbb fordítói szerződésben szerepelt az a kitétel, hogy a fordító „teljes, gondos és művészi fordítást” kell végezzen, és tudomásul veszi, hogy ha „olyan mérvű változtatásokat eszközölne a korrektúra alkalmával, hogy a nyomda ezt a munkát felszámítja”, akkor a kiadónak joga van ezt az összeget a honoráriumából levonni. Ez a kitétel valószínűleg hatással lehetett arra is, hogy a tördelt levonatban, illetve a későbbi kiadások előtt a fordítók ne akarjanak alakítani (vagy ha igen, akkor csak minimálisan) a korábbi szövegükön. Mindemellett azt is mondhatjuk, hogy a sorozat tudományos jellege nem volt jó hatással a fordítók helyzetére és honoráriumára. A kiadó ugyanis e köteteket csak kisebb példányszámban tudta piacra dobni, mint a szépirodalmi műveket, s így annak ellenére, hogy a fordítóktól többnyire nagyobb erőbefektetést követelt a fordításuk, még annyi honoráriumot sem kaptak értük, mint egy regényfordításért.³⁷

36 A kiadóval kötött szerződés arra utal, hogy az orosz Kropotkin eredetileg angolul megjelent emlékiratait német fordításból fordíthatta Gergely Jenő, ugyanígy a francia Balzac művét Balla Ignác (*Az elegáns élet fiziológiája*, 1913), a svéd Strindberg *Történelmi miniatűrjeit* Bálint Lajos (1912), illetve a dán Georg Brandes válogatott írásait Lengyel Géza (*Korok, emberek, írások*, 1914). Lásd HU-MNL-OL-Z 720-144, *A Világkönyvtárban megjelenő művek magyarra fordítása, A-W, 1911–1929*, 23, 11, 43, 56. fol.

37 Erről tanúskodik Adorján Andor 1913. tavaszi levelezése a kiadóval: HU-MNL-

Érdemes még felfigyelni arra, hogy a *Világkönyvtárban* megjelent negyvennégy külföldi mű (összesen ötvenhét kötetének) fordítását negyvenegy fordító készítette, s közülük mindössze három nő;³⁸ a női fordítók aránya így jóval alacsonyabb, mint az irodalmi sorozatok esetében. A fordítók többsége rendszeres fordító, akik több-kevesebb fordítói tapasztalattal látnak neki a munkának. S bár a kötetek legnagyobb részének van kritikai visszhangja, a fordításra ezek lényegi módon szinte soha nem térnek ki, de viszonylag gyakran csatlakoznak ahhoz a korabeli – és elég széles körben elterjedt – hagyományhoz, hogy a kritika utolsó gondolatai között a fordító egy-két mondatnyi dicsérete is helyet kap, mely nem a szöveg mély(ebb) vizsgálatán alapul, hanem az olvasó ösztönös benyomását rögzíti.

A tanulmányom kiindulópontjához visszatérve, továbbra sem tudom a Spengler-mű kapcsán feltett kérdésre a választ, de az az út, amit bejártam, illetve a kiadói hagyatékok és a humán- és társadalomtudományi fordítás kérdésének vizsgálata arra mutatott rá, mint amire korábban az irodalmi fordítás területén végzett kutatásaim: a fordítástörténeti kutatás csak meglehetősen pontatlan képet ad a fordítókról és a fordítás kultúrtörténetéről, ha csak a nyomtatásban megjelent munkák alapján próbáljuk ezeket megérteni.

OL-Z 720–144, *A Világkönyvtárban megjelenő művek magyarra fordítása A–W (1911–1929)*, 1–6. fol.

38 Wertheimsteinné Feiler Anna (Macartney), Gy. Alexander Erzsi (Wagner), Dienes Valéria (Bergson).